

PAWEŁ MAJDAŃSKI

ARMIA W PRZEBUDOWIE – WYSIŁKI SZLACHTY
NA RZECZ UZDROWIENIA SIŁ ZBROJNYCH
W OKRESIE STANISŁAWOWSKIM

WPROWADZENIE

Stanisław August Poniatowski wstępując w 1764 r. na tron polski zastał kraj rozbrojony i zdemilitaryzowany. Niewątpliwym dowodem słabości militarnej monarchii polsko-litewskiej był fakt, że pomimo formalnej neutralności Rzeczypospolitej, jej terytorium nader często stawało się terenem działań wojennych dla armii państw ościennych, tak jak np. w trakcie wojny północnej.

Za czasów rządów dynastii Wettinów w społeczeństwie szlacheckim niezwykłą popularność zdobyło powiedzenie „Polska nierządem stoi”. Fundamentem dla tego typu rozumowania było przeświadczenie, że zanarchizowana wewnętrznie Rzeczpospolita, niezdolna do zbrojnych działań ofensywnych, jest całkowicie bezpieczna, bowiem nie stanowi zagrożenia dla swoich sąsiadów.

W chwili koronacji Stanisława Augusta Poniatowskiego, liczebność wojsk Rzeczypospolitej określały regulacje ustalone jeszcze w 1717 r. w trakcie tzw. Sejmu Niemego. Zgodnie z ich brzmieniem, w skład sił zbrojnych powinno wchodzić 24 000 żołnierzy: 18 000 z Korony i 6 000 z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednakże kontyngent polski liczył nie 18 000, lecz zaledwie około 5 000 żołnierzy z uwagi na to, że formacje konne istniały *de facto* tylko „na papierze” i nie stanowiły żadnej realnej siły bojowej. Dowodzący pułkami jazdy narodowej magnaci byli niekompetentni, swoje urzędy postrzegali w kategoriach wygodnych synekur, a ich zawodowe zainteresowania ograniczały się w zasadzie jedynie do rozdysponowywania żołdu między siebie i swoich „podkomendnych”¹.

Mgr PAWEŁ MAJDAŃSKI – doktorant w Katedrze Historii Państwa i Prawa, Instytut Historii i Teorii Państwa i Prawa, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Pl. M.C. Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin; e-mail: pawel___m@wp.pl

Tymczasem w analogicznym okresie w Królestwie Prus, Imperium Rosyjskim i Cesarstwie Austriackim, czyli państwach, które w ostatnich dekadach XVIII w. będą partycypować w rozbiorach ziem Rzeczypospolitej, zachodził proces odwrotny. Kraje te dynamicznie rozbudowywały i unowocześniały swe siły zbrojne².

Fryderyk Wilhelm I panujący w Prusach do 1740 r. powiększył armię do 80 000 żołnierzy. Jego syn Fryderyk II Wielki dysponował już wojskiem 200-tyśięcznym, w tym aż 11 000 artylerzystów. Ludnościowo Prusy były krajem relatywnie małym, dlatego też ich władca dla utrzymania tak imponującej armii był zmuszony posiłkować się cudzoziemskimi rekrutami. Szacuje się, że aż dwie trzecie ówczesnych pruskich żołnierzy nie pochodziło z Królestwa Prus. W graniczących z państwem Fryderyka województwach Korony nagminną praktyką stało się porywanie polskich chłopów, celem przymusowego wcielenia ich do pruskiej armii. Nadmienić należy, że tamtejsze wojsko cechowała żelazna dyscyplina. *Notabene*, termin „pruski dryl” swój rodowód bierze właśnie z wojskowych koncepcji osiemnastowiecznych władców Prus³.

Liczebność armii rosyjskiej w XVIII w. wahała się w zależności od potrzeb – od 200 000 do 500 000 żołnierzy. Za panowania carycy Katarzyny II wprowadzono ćwiczenia na wzór pruski⁴. Zreorganizowano jazdę, dzieląc ją na lekką –

¹ W. HUPERT, *Historja wojenna polska w zarysie*, Lwów i Warszawa: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego 1921, s. 260, 265. Armia koronna składać się miała z 6 000 żołnierzy jazdy narodowej oraz 12 000 żołnierzy tzw. autoramentu cudzoziemskiego, w tym 4 000 dragonów i 8 000 piechoty. Tamże, s. 260.

² Wedle wyliczeń osiemnastowiecznych teoretyków wojskowości, stan osobowy sił zbrojnych danego państwa powinien stanowić 1% jego ludności. Kraje takie jak Rosja, Austria, Francja i Hiszpania wpisywały się w ten schemat. Prusy i Rzeczpospolita natomiast już nie. Prusy, bowiem liczebność ich armii stanowiła w przeliczeniu 4% ogólnej populacji tegoż państwa, Rzeczpospolita, gdyż współczynnik ten wynosił zaledwie 0,16%. W. BEDNARUK, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2011, s. 271-272.

³ Pruskich żołnierzy podczas ćwiczeń uczono musztry. Wdrażano im wykonywanie poszczególnych czynności według określonego schematu i to zarówno na polu bitewnym, jak i w życiu codziennym na terenie koszar. Wprowadzone rygory zapewniały większą karność, zapobiegały buntom, a nade wszystko umożliwiały dowódcom sprawne manewrowanie w trakcie bitew, czego pokłosiem stał się szereg sukcesów militarnych wojsk Fryderyka. HUPERT, *Historja wojenna polska w zarysie*, s. 252-253.

⁴ Przy reformowaniu wojska nie przeniesiono wszystkich wzorców pruskich. Starano się uwzględnić narodowe tradycje, co bynajmniej nie przyczyniało się do poprawy zdolności bojowej armii. Gwoli przykładu, dowództwo rosyjskie nieufnie podchodziło do powszechnie stosowanej w wielu państwach Europy linearnej taktyki strzeleckiej. Rosyjska generalicja jako modelowy sposób prowadzenia działań zaczepnych postrzegala walkę na bagnety. Tamże, s. 259.

dragonów oraz ciężką, złożoną z kirasjerów i karabinierów. Rozbudowano artylerię⁵.

Wielkość armii austriackiej oscylowała w granicach 200 000 żołnierzy⁶. Była to silna i nowoczesna armia. Austriacka artyleria przewyższała w swym kunszcie nawet pruską. W Cesarstwie Habsburgów usprawniono funkcjonowanie maszyny wojσκowej poprzez wydanie regulaminów odbywania służby i prowadzenia ćwiczeń dla oddziałów wszystkich rodzajów broni. Pobór rekrutów odbywał się sprawnie ze względu na prowadzenie go w oparciu o zebrane w 1782 r. dane ze spisu ludności⁷.

1. PRZEOBRAŻENIA USTROJOWE POPREDZAJĄCE REFORMY SEJMU WIELKIEGO

W 1764 r. wskutek postanowień zapadłych na Sejmie konwokacyjnym⁸ utworzono Komisje Wielkie Wojskowe, osobne dla Korony i Litwy. Były to organy kolegialne, na czele których stali hetmani wielcy, a w razie wakatu na tym urzędzie, hetmani polni, odpowiednio: koronni i litewscy⁹. Pozostałych członków Komisji w liczbie szesnastu, a od 1768 r. – sześciu, wybierał Sejm na dwuletnią

⁵ Tamże, s. 252-254, 257-259.

⁶ J. TOPOLSKI, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501-1795*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2015, s. 696.

⁷ HUPERT, *Historja wojenna polska w zarysie*, s. 256.

⁸ U podłoża koncepcji o utworzeniu Komisji Wielkich Wojskowych leżał zamiar ograniczenia władzy hetmanów nad armią. W ówczesnej Rzeczypospolitej od kilku dekad stanowiska te często zajmowały osoby skorumpowane i nieposiadające odpowiednich kwalifikacji merytorycznych do piastowania urzędów tej rangi. Brak myślenia propaństwowego u osób sprawujących funkcje hetmańskie odznaczył się zwłaszcza w okresie wojny północnej, kiedy po abdykacji Augusta II, hetmani uposażeni w szerokie kompetencje, z możliwością wywierania wpływu na politykę zagraniczną Rzeczypospolitej włącznie, przy podejmowaniu kluczowych dla państwa decyzji kierowali się nie racją stanu, a osobistym interesem. T. NOWAK, J. WIMMER, *Dzieje oręża polskiego: do roku 1793*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1968, s. 342, 347.

⁹ Poczec hetmanów wielkich i polnych w Rzeczypospolitej w dobie stanisławowskiej: a) hetmani wielcy koronni: 1) Jan Klemens Branicki (1752-1771), 2) Waclaw Rzewuski (1773-1774), 3) Franciszek Ksawery Branicki (1774-1793), 4) Piotr Ożarowski (1793-1794); b) hetmani polni koronni: 1) Waclaw Rzewuski (1752-1773), 2) Franciszek Ksawery Branicki (1773-1774), 3) Seweryn Rzewuski (1774-1792); c) hetmani wielcy litewscy: 1) Michał Józef Massalski (1762-1768), 2) Michał Kazimierz Ogiński (1768-1792), 3) Szymon Kossakowski (1793-1794); d) hetmani polni litewscy: 1) Michał Aleksander Sapieha (1762-1775), Józef Sosnowski (1775-1780), 3) Ludwik Tyszkiewicz (1780-1793), 4) Józef Zabiełło (1793-1794). S. LEŚNIEWSKI, *Poczec hetmanów polskich i litewskich*, t. II: *XVIII wiek*, Warszawa: Wydawnictwo ANTA 1992, s. 248.

kadencję spośród przedstawionej przez króla poczwórnej liczby kandydatów. Nie można było łączyć funkcji komisarza z mandatem poselskim.

Komisje Wojskowe były najwyższym organem w zakresie władztwa nad wojskiem. Odpowiadały politycznie przed Sejmem. W zakres ich obowiązków wchodziło m.in. sprawowanie nadzoru nad szkoleniem i zaopatrzeniem armii, wypłacanie żołdu żołnierzom, tworzenie i wyposażanie jednostek zbrojnych¹⁰.

W 1767 r. powołany został urząd inspektora piechoty. Podlegał on bezpośrednio Komisji i miał za zadanie wyeliminować powszechne dotąd defraudacje w postaci tworzenia fikcyjnych stanowisk w armii. W 1768 r. zaczął obowiązywać regulamin ćwiczeń piechoty napisany w języku polskim pod auspicjami ks. Augusta Czartoryskiego. Skracał on proces oddania salwy przez oddział piechoty z dotychczasowych trzynastu komend do pięciu: „ton, tuj, cel, pal, nabij”. W 1767 r. wydano natomiast polskojęzyczny regulamin ćwiczeń dla dragonów, skrupulatnie opisujący taktykę manewrową dla tego rodzaju wojsk.

Alojzy Brül, generał artylerii w latach 1763-1788, poczynił znaczne zasługi dla rozwoju wojsk artyleryjskich w Rzeczypospolitej. Za jego sprawą udało się uformować sztab artyleryjski w sile 43 oficerów. Co więcej, na poczet jego dokonania należy przypisać przekonanie 123 specjalistów – puszkarzy do podjęcia pracy w polskich ludwisarniach. *Nomen omen*, w ludwisarni założonej w Warszawie przez króla Stanisława Augusta do 1780 r. odlano 28 armat, 7 granatników i 28 moździerzy.

Jazda narodowa, formacja złożona długo wyłącznie ze szlachty, latami była najbardziej zdemoralizowanym i najmniej użytecznym rodzajem sił zbrojnych Rzeczypospolitej. „Żołnierzami” bywały tam nierzadko małe dzieci lub osiemdziesięcioletni starcy. Proceder obsadzania etatów według klucza „martwych dusz” służył wyłącznie wyłudzeniu żołdu przez rodziny szlacheckie. Komisja Wojskowa czyniła starania na rzecz ukrócenia tych działań, jednak bez większych sukcesów.

W 1775 r. całościowo zreorganizowano armię poprzez utworzenie trzech dywizji: wielkopolskiej, małopolskiej i ukraińskiej. Łączne dowództwo nad znajdu-

¹⁰ Z. KACZMARCZYK, B. LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 502-503 oraz *Konstytucje Seymu Extraordinarynego w Warszawie: Kommissye Wojskowe obojga narodów*, [w:] *Volumina Legum*, przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego, t. VII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki, 1860, s. 315-316 i *Prawa y konstytucje za panowania Stanisława Augusta (1775-1780): Ustanowienie Rady Nieustającej*, art. IV, [w:] *Volumina Legum*, przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego, t. VIII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, s. 74-76.

jącymi się w danym okręgu oddziałami piechoty i jazdy powierzono właściwym miejscowo generałom dywizji¹¹.

W tym samym roku – 1775, wydane zostały „Artykuły wojskowe”, zespół przepisów regulujących odpowiedzialność karną i dyscyplinarną żołnierzy. Wojskowi zostali zobligowani do wierności i posłuszeństwa wobec monarchy, Rzeczypospolitej oraz swoich przełożonych. Pod groźbą kar na czci, ciele i życiu nakazano im sumienną służbę, troskę o dobro armii i czynienie starań na rzecz zapobieżeniu wszelkim szkodom. Wskazany akt charakteryzowała kazuistyka redakcji norm prawnych oraz wysoka surowość przewidywanych sankcji za poszczególne delikty. Na przykład publiczne dopominanie się o wypłatę żołdu kwalifikowano jako bunt, który to karany był śmiercią przez rozstrzelanie¹².

Na 1765 r. datuje się powstanie Szkoły Rycerskiej. Jej założyciel, król Stanisław August Poniatowski, uprzednio poprzez *pacta conventa* zobowiązał się do ufundowania szkoły wojskowej przeznaczonej dla młodzieży szlacheckiej¹³. W programie nauczania wskazanej placówki edukacyjnej realizowano paralelnie i wojskowe, i cywilne cele kształcenia, dlatego nie powinno dziwić, że w sześciolletnim cyklu obejmującym naukę historii, geografii, prawa, ekonomii, języków nowożytnych oraz ortografii wiedzę *stricto* wojskową przekazywano dopiero w finalnym etapie kształcenia¹⁴. Długoletnim komendantem Szkoły Rycerskiej był Adam Kazimierz Czartoryski, który swoją funkcję przestał piastować dopiero w momencie odmowy złożenia przysięgi na wierność konfederacji targowickiej. Zastąpił go wówczas August Moszyński. Ostatnim dyrektorem placówki był gdańszczanin Michał Hube. Brak było środków finansowych na realizację uchwały Sejmu z 1766 r., ustanawiającej liczbę kadetów na 200 osób. W jednostce jednocześnie naukę pobierało jedynie około 70 adeptów. Przez zamkniętą w 1794 r.

¹¹ HUPERT, *Historja wojenna polska w zarysie*, s. 267-269.

¹² W. ORGANIŚCIAK, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2001, s. 143-145.

¹³ W innych krajach europejskich szkoły nastawione na kształcenie przyszłych elit wojskowych i urzędniczych powstały już wiele lat wstecz. Pierwsza tego typu placówka została założona w 1653 r. w Kołobrzegu przez Fryderyka Wilhelma, w 1756 r. jej siedzibę przeniesiono do Berlina. W Austrii szkołę edukującą przyszłe elity ufundowano w Wiener Neustad w 1752 r., w 1776 r. we Lwowie powołano Collegium Nobilium Theresianum. W Rosji w 1731 r. utworzono Szlachecki Łądowy Korpus Kadetów, a we Francji w 1751 r. Królewską Szkołę Rycerską w Vincennes, która 5 lat później została przeniesiona do Paryża. U. AUGUSTYNIAK, *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008, s. 449-450.

¹⁴ Szkoła Rycerska w Warszawie nie była jedyną tego rodzaju instytucją na terenie Rzeczypospolitej. W latach 1767-1786 w Nieświeżu funkcjonowała szkoła artylerii dla 30 adeptów dotowana przez Karola „Panie Kochanku” Radziwiłła, a w 1789 r. w Wilnie istniał korpus Potockiego. HUPERT, *Historja wojenna polska w zarysie*, s. 269.

Szkołę w przeciągu niespełna trzech dekad jej istnienia przewinęło się w przybliżeniu 650 uczniów¹⁵. Wychowankami Szkoły Rycerskiej byli m.in. Tadeusz Kościuszko i Jakub Jasiński¹⁶.

Przebieg kompleksowej modernizacji aparatu państwowego oraz samej armii został brutalnie zahamowany w wyniku wybuchu konfederacji barskiej, której ostrze wymierzono w króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i wizję przekształceń ustrojowych przez niego uosabiającą. Bilans czterech lat walk był dla Rzeczypospolitej tragiczny: ruina obywateli, rozprężenie wojska i nade wszystko pierwszy rozbiór. W gruncie rzeczy tuż po ustaniu działań militarnych budowę sił zbrojnych trzeba było rozpoczynać od nowa, bowiem w wojsku ostało się jedynie 10 000 żołnierzy o niskim morale, fatalnym uzbrojeniu i niewielkiej wartości bojowej¹⁷.

W 1775 r. utworzono Radę Nieustającą, pierwszy w dziejach państwa polskoliteńskiego kolegialny organ o charakterze rządu centralnego. Radzie Nieustającej, poza sprawami nauki i szkolnictwa, przekazano niemalże całość władztwa administracyjno-rządowego. W skład Rady wchodziło pięć Departamentów: „1. Interessow cudzoziemskich, 2. Policyi, czyli dobrego porządku 3. Woyskowy, 4. Sprawiedliwości, 5. Skarbowy”. Departament Wojskowy liczył sobie 8 członków, którzy byli powoływani przez Sejm. Izba Poselska i Senat posiadały w tymże departamencie równą reprezentację – po czterech przedstawicieli¹⁸. Ustanawiając Radę Nieustającą pozostawiono jednocześnie instytucje Komisji Wojskowych Koronnej i Litewskiej. Zakresy kompetencyjne tychże ciał pokrywały się. Uchybienie to zostało wyeliminowane rok później w drodze likwidacji wspomnianych Komisji. Równocześnie decyzją Sejmu zarząd nad armią powierzono wyłącznie Departamentowi, hetmanom pozostawiając jedynie możliwość przewodniczenia zgromadzeniom Departamentu z przypisanym obowiązkiem podpisania każdego postanowienia zapadłego większością głosów w toku obrad. Złamana w ten sposób została władza hetmańska nad wojskiem, co było niewątpliwym progresem w kierunku rozbudowy i modernizacji armii¹⁹.

¹⁵ AUGUSTYNIAK, *Historia Polski 1572-1795*, s. 450.

¹⁶ H. SAMSONOWICZ, *Historia Polski do roku 1795*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1985, s. 237.

¹⁷ BEDNARUK, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, s. 276.

¹⁸ *Prawa y konstytucje za panowania Stanisława Augusta (1775-1780): Ustanowienie Rady Nieustającej*, art. II, [w:] VL, t. VIII, s. 70-71 oraz KACZMARCZYK, LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 506-507.

¹⁹ KALINKA: *Sejm Czteroletni*, t. I, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen 1991, s. 131-133.

Niezwykle istotną rolę w procesie reorganizacji sił zbrojnych odgrywała tzw. Kancelaria Wojskowa przy królu Stanisławie Auguste Poniatowskim²⁰. Było to kolegium złożone z siedmiu urzędników, pracujące pod kierownictwem gen. Jana Komarzewskiego, jednego z najbliższych doradców monarchy. Generał Komarzewski, choć formalnie nie zasiadał w Departamencie Wojskowym, był w latach 1776-1788 faktycznym ministrem spraw wojskowych. Współtworzył on bowiem plany reformy armii, pośredniczył w kontaktach między królem a Departamentem, rekomendował królowi oficerów do awansu. Ustawicznie czynił starania na rzecz modernizacji armii na wzór pruski. Spotykał się jednak z silnym oporem ze strony opozycji magnackiej, opowiadającej się za konserwacją anachronicznej struktury sił zbrojnych. Komarzewski cieszył się dużą popularnością wśród oficerów za sprawą skutecznego optowania za zwiększeniem żołdu i podejmowania zabiegów na rzecz terminowej jego wypłaty²¹.

W 1775 r. Sejm uchwalił ustawę o aukcji wojska do 30 000 żołnierzy, łącznie dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na ten cel rocznie miano przeznaczać 12 000 000 zł²². Wkrótce okazało się, że określona liczba pozostaje jedynie mirażem. Według statystyk, w 1785 r. w armii służyło zaledwie 10 335 piechurów oraz 8 200 kawalerzystów²³. Uregulowane zostały nadto zasady zaciągu do wojska. Obowiązującą regułą był tzw. „wolny bęben”, umożliwiający prowadzenie werbunku do armii jedynie w ośrodkach miejskich, bynajmniej nie we „wsiach dziedzicznych”. Wyłączono spod rekrutacji określone grupy społeczno-zawodowe, np. mieszczan posesjonatów, służbę z dworów szlacheckich, chłopów – gospodarzy. Postulowano prowadzenie akcji werbunkowej bez używania przemocy wobec potencjalnych rekrutów²⁴. W praktyce często zdarzało się, że dowódcy pułków pieszych czy oddziałów kawaleryjskich wkroczywszy do dziedzicznych wiosek szlacheckich, porywali stamtąd młodych mężczyzn na poczet uzupełniania braków w stanie osobowym armii²⁵.

²⁰ KACZMARCZYK, LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 509.

²¹ KALINKA, *Sejm Czteroletni*, s. 134-138. Na Sejmie w 1786 r. utracono plan reorganizacji armii stworzony przez gen. Komarzewskiego. Podjęto decyzję o rozbudowie kawalerii narodowej i zakazano przyjmowania do wojska oficerów nie posiadających polskiego indygenatu. Tamże, s. 137.

²² *Prawa y konstytucje za panowania Stanisława Augusta (1775-1780): Komput wojska Rzeczypospolitey*, [w:] VL, t. VIII, s. 100.

²³ KALINKA, *Sejm Czteroletni*, s. 134.

²⁴ *Prawa y konstytucje za panowania Stanisława Augusta (1775-1780): Komput wojska Rzeczypospolitey*, s. 100.

²⁵ KALINKA, *Sejm Czteroletni*, s. 139. Inną przyczyną niepopularności sił zbrojnych był fakt, iż od 1768 r. żołnierze mogli asystować przy egzekucji wyroków sądowych. Od dziesiątków lat wojskowi nie wizytowali dworów szlacheckich w celach czysto służbowych, dlatego zmiana ta prędko

W 1777 r. rozwiązano chorągwie husarskie i pancerne, a na ich miejsce utworzono 4 brygady kawalerii narodowej: jedną wielkopolską oraz trzy ukraińskie. Od 1784 r. brygady te liczyły nominalnie po 876 żołnierzy. Korpus artylerii konnej liczył sobie wówczas 404 osoby.

W 1786 r. w królewskiej manufakturze broni w Kozienicach rozpoczęto produkcję gwintowanych sztucerów dla piechoty. Jazda narodowa została wyposażona w lance, pistolety i szable. W warszawskiej ludwisarni Jana Dietricha odlano dla potrzeb wojska działa regimentowe²⁶. W 1781 r. Józef Jakubowski wydał trzylitrowy podręcznik dla żołnierzy artylerzystów pt. *Nauka artylerii*²⁷.

Na Sejmie w 1784 r. wprowadzić nie udało się całkowicie zakazać sprzedaży szarż oficerskich, jednak poczyniono znaczne utrudnienia ku temu. Odtąd sprzedaż stopnia oficerskiego mogła nastąpić dopiero po 15 latach służby, nabywca zaś musiał się dodatkowo wykazać prawem starszeństwa²⁸.

2. OBRADY SEJMU WIELKIEGO. PARLAMENTARNA REWOLUCJA USTROJOWA

Wskutek zapoczątkowanych w Kaniowie 6 maja 1787 r. pertraktacji z carycą Katarzyną II i rosyjskim ambasadorem w Warszawie Otto Stackelbergiem, Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu udało się uzyskać zgodę Petersburga na zorganizowanie obrad przyszłego Sejmu pod wężem konfederacji.

Sejm roku 1788 skonfederował się pod łaską marszałka Stanisława Małachowskiego i Kazimierza Nestora Sapiehy drugiego dnia obrad, tj. 7 października. Był to przy tym pierwszy tego rodzaju Sejm za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, który odbywał się bez nacisku ze strony wojsk rosyjskich, ponieważ te opuściły teren Rzeczypospolitej już w 1780 r.

Wśród nowo wybranych posłów dominowały proreformatorskie nastroje. Choć antagonistyczne wobec siebie stronnictwa polityczne nie potrafiły uzgodnić

stała się przedmiotem ożywionych dyskusji wśród członków stanu szlacheckiego. Przy poborze podatków nadużycia ze strony przedstawicieli armii były rzeczą nagminną. Działania te nie nastrajały szlachty pozytywnie do koncepcji zwiększenia stanu liczbowego wojsk. Symptomatyczne dla dworu szlacheckiego tego okresu było konkludowanie: „jeżeli od tej szczupłej ilości wojska tyle przychodzi wycierpieć, cóż to będzie, kiedy armia zostanie tak znacznie pomnożona”. Tamże, s. 138-141.

²⁶ TOPOLSKI, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501-1795*, s. 697.

²⁷ HUPERT, *Historja wojenna polska w zarysie*, s. 270.

²⁸ *Konstytucje Sejmu Walnego Ordynaryjnego Grodzieńskiego: XIV. Ostrzeżenie względem sprzedaży szarż w wojsku obojga narodow*, [w:] *Volumina Legum*, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 11-12.

spójnej wizji zmian ustrojowych, zgadzały się, co do postulatu, że zastany porządek nie może się ostać²⁹.

W kwestiach dotyczących wojskowości nie mogło być inaczej. W sporach toczonych na łamach pism przez publicystów nie negowano jedynie potrzeby aukcji wojska. O punkty zbieżne w zakresie szczegółowych rozwiązań było natomiast znacznie trudniej. Na przykład, Stanisław Staszic optował za utworzeniem stutysięcznej armii. W obawie przed przekształceniem się ustroju Rzeczypospolitej w stronę modelu absolutyzmu oświeconego (czyli koncepcji sprawowania rządów udanie realizowanej w Królestwie Prus, Imperium Rosyjskim i Cesarstwie Austriackim), opowiadał się za nie powierzaniem monarsze naczelnego dowództwa nad wojskiem. Proponował, by wzorem czasów rzymskich, w chwili wybuchu konfliktu zbrojnego „Sejm Nieustanny” wybierał hetmana „pełnomocnego dla wszystkich skonfederowanych wojsk”. Popierał nadto dezyderat o obowiązkowej służbie wojskowej dla wszystkich mężczyzn wywodzących się ze stanu szlacheckiego pod rygorem odebrania im możliwości pełnia urzędów publicznych³⁰. Swe go czasu ten publicysta wystąpił nawet z postulatem utworzenia siły zbrojnej w liczbie trzystu tysięcy jako sumy zaciągów wojska i milicji³¹.

Wedle wyliczeń Hugona Kołłątaja państwo polsko-litewskie stać było na wystawienie armii 60-tysięcznej. Wydatki na jej roczne utrzymanie miały zamykać się w kwocie niespełna 25 000 000 zł, dodatkowo jednorazowo na jej wyekwipowanie należało przeznaczyć 15 000 000 zł, którą to sumę można było uzyskać m.in. z tytułu sprzedaży części starostw³².

W opinii Kołłątaja, absolwentów Korpusu Kadetów w Warszawie, celem przeszkolenia jak najliczniejszej rzeszy obywateli, należałoby skierować do wszystkich prowincji z zadaniem edukowania młodzieży w zakresie musztry wojskowej i obchodzenia się z bronią. Wedle tego projektu, do każdej ze szkół wydziałowych należało delegować 10 kadetów, gdzie mogliby się oni dzielić swoją wiedzą z młodym audytorium³³. Tym sposobem, w przeciągu trzech – czterech lat udało-

²⁹ AUGUSTYNIAK, *Historia Polski 1572-1795*, s. 867, 871-874.

³⁰ S. STASZIC, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, oprac. S. Czarnowski, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza 1926, s. 105-117, 214. „To wojsko – trzeba, aby stało się rycerską szkołą dla wszystkich obywatelów szlachty. Na ten koniec Rzeczpospolita ustanowi prawo, iż dopóty szlachcic do wszelkiej godności niezdatnym będzie, dopóki w krajowym wojsku lat pewną liczbę nie odsłuży. Tak z czasem każdy szlachcic zostanie rycerzem i stan żołnierski nie rozróżni się od stanu obywatela”. Tamże, s. 114.

³¹ W. KONOPCZYŃSKI, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej 2012, s. 320.

³² H. KOŁŁĄTAJ, *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, t. I, oprac. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1954, s. 190-191, 197-200.

³³ KONOPCZYŃSKI, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, s. 324.

by się gruntownie przeszkolić kilkanaście tysięcy uczniów. Sama edukacja wojskowa młodzieży nie stanowiła *clou* tego projektu, było nim kompleksowe wychowanie przyszłych żołnierzy w duchu obywatelskim³⁴.

Nieznany z nazwiska autor pochodzący z Wołynia, w wydanej tuż przed wyborami w 1788 r. broszurze *Sposób Powiększenia Sił Krajowych w Polszcze przez popisowe Milicje*, jak się później okazało, całkiem słusznie przewidywał, że stan wojska uda zwiększyć się co najwyżej do 50 000 żołnierzy, dlatego też postulował powołanie milicji, rzekomo wedle szwajcarskiego wzoru. W skład tej formacji wchodzić miała szlachta oraz po jednym przedstawicielu stanu chłopskiego wybieranym z każdego kolejnych 50 dymów (czyli gospodarstw). Lokalne sejmiki miały wybierać oficerów z grona miejscowych ziemian, a w razie braku osób mających ku temu kwalifikacje, spośród absolwentów Szkoły Rycerskiej. Sejmiki pokrywałyby koszty wypraw wojennych jedynie przez ich pierwsze dwa miesiące. W czasach pokoju część milicji stacjonować miała w mieście powiatowym, pełniąc tam funkcje porządkowe³⁵.

Z koncepcją tą polemizował Hugo Kołłątaj, którego zdaniem kategorycznie nie powinno się pozwolić na to, by koszty utrzymania milicji ponosili właściciele ziemscy, bowiem w ten sposób ta formacja stałaby się wówczas w ich ręku narzędziem wykorzystywanym do realizacji prywatnych celów. Jego zdaniem, wspomniane siły porządkowe powinny podlegać „radzie wojskowej”, czyli ówczesnie Departamentowi Wojskowemu. Za podstawę do możliwości służenia w milicji należało uznawać sam fakt posiadania ziemi, a nie przynależności do szlachty. Z gruntów folwarcznych miano rekrutować kawalerzystów, z gromadzkich – piechotę. W celu utrzymania dyscypliny w milicyjnych szeregach odpowiednio miały być stosowane właściwe regulaminy kawalerii narodowej i piechoty. Pieczę na popisami danego województwa sprawować miał wojski, a stanowiska oficerskie w tych oddziałach miały być powierzone lokalnym urzędnikom. Kołłątaj przyjął założenie, że ćwiczenia wojskowe dla członków milicji popisowych powinny odbywać się dwa razy w roku: „w jesieni po zasiewach ozimych, a na wiosnę po zasiewach jarych popisy każdego powiatu odbywać się mają, niemniej przez niedziel dwie”. Wysuwał także postulat utworzenia milicji popisowych w miastach. W jego opinii, za sprawą sformowania owych jednostek znacznie wzmocniłyby się możliwości obronne Rzeczypospolitej. Krakowskie rotty strzeleckie podawał

³⁴ ROSTWOROWSKI, *Hugo Kołłątaj wobec zagadnienia obywatelskiej sily zbrojnej (1784-1793)*, „Przegląd Historyczny” 1951, nr 42, s. 340-341.

³⁵ [brak inf. o autorze] *Sposób Powiększenia Sił Krajowych w Polszcze przez popisowe Milicje*, [w:] Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=24525> [dostęp: 22.05.2016], s. 16-18, 24-35.

za wzór godny adaptacji w innych ośrodkach miejskich. Publicysta dowodząc zasadności konceptu, konkludował: „dodamy tyle krajowi naszemu siły, jak gdybyśmy kilkadziesiąt tysięcy nowego wojska utworzyli”³⁶.

Na sesji w dniu 20 października 1788 r. Sejm przez akklamację³⁷ przyjął propozycję o podniesieniu liczebności wojska do 100 000 żołnierzy³⁸. W chwili tegoż głosowania siły zbrojne Rzeczypospolitej liczyły zaledwie około 18 000 żołnierzy. Wskazana wyżej uchwała, choć podjęta z pobudek patriotycznych, w horyzoncie czasowym jednej kadencji była niemożliwa do wykonania. Przyczyniła się jedynie do zdyskredytowania w oczach europejskiej opinii publicznej parlamentarnych prób reformy ustroju Rzeczypospolitej. Retorykę środowisk z zagranicy wrogo nastawionych do monarchii polsko-litewskiej uwiarygodniono na własne życzenie, czyniąc z instytucji Sejmu organ oderwany od realiów³⁹.

Na początku listopada 1788 r., niewielką większością głosów, zlikwidowano Departament Wojskowy, powołując na jego miejsce Komisję Wojskową Obojga Narodów⁴⁰. Członków Komisji, poza przewodniczącym, powoływał Sejm i przed

³⁶ KOŁŁATAJ, *Listy Anonima*, s. 212-213, 341-343, 357, 398, 433-434.

³⁷ „Zapytał się po trzeci raz JP. Marszałek Seymowy: czy iest zgoda na Proiekt przeczytany? Na to powszechnym y słodkiego ukontentowania pełnym okrzykiem Izba odpowiedziała. Przytomni nawet w mnogiej liczbie Obywatele niemogąc dłużej wstrzymać zapędow radości, którą w łaskawey Monarchy Twarzy z tak iednomyślney, a dla Oyczyzny szczęśliwey uchwały widzieli, zaczęli ią czułemi okazywać poklaskami: Lecz te JP. Marszałek Seymowy, przestrzegaiąc powagi Stanow głosem swoim zatamował. Przystąpili natychmiast Jchmć Deputowani do Konstytucyi, y wraz z JJPP. Marszałkami Generalney Konfederacyi, w pośrząd nayżywszego wszystkich ukontentowania, Prawo to podpisali”. *Diariusz Sejmu Czteroletniego, Sesja 7 z dnia 20.10.1788 r.*, [w:] Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/32987/7.html> [dostęp: 22.05.2016].

³⁸ *Konstytucye Seymu pod związkim Kofederacyi w Warszawie: III. Materye woyskowe*, [w:] VL, t. IX, s. 52. Armia składać się miała z 98 596 żołnierzy, w tym 65 928 koronnych (40 695 piechoty, 21 862 jazdy, 3 326 artylerii i 45 członków Sztabu Generalnego) oraz 32 668 litewskich (20 330 piechoty, 10 650 kawalerii, 1 661 artylerii i 27 osób w Sztabie Generalny). *Konstytucye Seymu pod związkim Kofederacyi w Warszawie: XCVII. Etat woyska obojga narodów*, [w:] VL, t. IX s. 112-132 oraz BEDNARUK, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, s. 282.

³⁹ KALINKA, *Sejm Czteroletni*, s. 148-152. Brytyjski poseł w Warszawie, Daniel Hailes, w depeszy do lorda Carmartena tymi słowami opisywał tę sytuację: „Zdziwisz się zapewne, milordzie, słysząc o wielkości tego projektu, ale jeśli się dowiesz, że powzięto decyzję wprzód, zanim się zastanowiono, jak taką potęgę utrzymać, to jeszcze bardziej dziwić się będziesz podobnej lekkomyślności, i zrozumiesz łatwo, że z projektu nic nie będzie. Nie chcę cię nudzić, milordzie, długim i szczegółowym wywodem, w jak nędznym stanie znajduje się ten kraj bez handlu i przemysłu, któremu ludności ubywa. Nic łatwiejszego, jak dowieść, że i połowy potrzebnej sumy nie zbiorą. To dać może wyobrażenie o polskiej polityce”. Tamże, s. 151.

⁴⁰ W głosowaniu jawnym za pozostawieniem Departamentu Wojskowego optowało 70 senatorów i 79 posłów, przeciw było 19 senatorów i 95 posłów, zatem większością 149 do 114 Sejm postanowił nie rozwiązywać Departamentu. Na wniosek Rzewuskiego, posła z Podola, zdecydowano się powtórzyć jednak głosowanie, tym razem w trybie tajnym. W jego wyniku stosunkiem głosów 122 (lub 129 – istnieją rozbieżności w treści diariusza) do 140, stany sejmujące opowiedziały się za

nim owa Komisja odpowiadała. Gremium składało się z 18 osób, w tym 6 członków wojskowych i 12 cywilnych (9 posłów i 3 senatorów). Pracom kolegium przewodniczył hetman, w zależności od kwartału: wielki koronny, polny litewski, wielki litewski, polny koronny⁴¹. Tak skonstruowane przepisy ustrojowe pozbawiły króla rzeczywistego wpływu na kierunek zmian w armii. W okresie funkcjonowania Komisji, w gronie jej członków nie znalazł się nikt, kto by potrafił zdominować swoją osobowością jej prace tak, jak to przez lata czynił sam król. Działalność Komisji Wojskowej była mało efektywna, m.in. ze względu na konieczność uzyskiwania zgody ze strony Sejmu na podjęcie działań wykonawczych w przedmiocie dokonywania zmian w armii. Było to ewidentnie chybione rozwiązanie, bowiem i znacząco wydłużało sam proces realizacji poszczególnych zadań, i co gorsza, stawiało Sejm w roli najwyższej wyroczeni w kwestiach wojskowości, podczas gdy niewielu posłów i senatorów posiadało merytoryczną wiedzę w tej niwie⁴². Z czasem powołano obok Komisji podległy jej Komisariat Wojskowy, który pełnił rolę naczelnej intendencji odpowiedzialnej za aprowizację i ekwipowanie wojsk⁴³.

W styczniu 1789 r. obalono Radę Nieustającą⁴⁴. Zatem w przeciągu kilku miesięcy od rozpoczęcia obrad sejmowych udało się posłom i senatorom zdemontować sprawnie działający organ władzy wykonawczej. W ujęciu oceny wydajności funkcjonowania aparatu państwa, bezspornie był to ewidentny błąd. Od tej chwili Sejm zaczął uważać się za wyłącznego reprezentanta państwa, któremu przysługuje tytuł „najjaśniejszy” (łac. *serenissimus*). *Post factum* zaczęto dyskusję na temat stworzenia nowej formy rządu w Rzeczypospolitej⁴⁵.

W listopadzie 1789 r. utworzono komisje porządkowe cywilno-wojskowe, jako organ administracji lokalnej⁴⁶. W skład tychże komisji wchodziło co naj-

likwidacją Departamentu Wojskowego i utworzeniem Komisji Wojskowej Obojga Narodów. *Diariusz Sejmu Czteroletniego, Sesja 12 z dnia 03.11.1788 r.*, [w:] Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/32987/12.html> [dostęp: 22.05.2016].

⁴¹ *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: V, VII. Komissya wojskowa*, [w:] VL, t. IX, s. 52-53.

⁴² KALINKA, *Sejm Czteroletni*, s. 256-258.

⁴³ *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CXXXIV. Ustanowienie kommissaryatu wojskowego*, [w:] VL, t. IX, s. 166-167.

⁴⁴ *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: XXVIII. Uchylenie Rady nieustajacej*, [w:] VL, t. IX, s. 64.

⁴⁵ TOPOLSKI, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501-1795*, s. 739.

⁴⁶ W dniu 17 listopada 1789 r. grupa posłów litewskich zgłosiła projekt ustawy o komisjach porządkowych cywilno-wojskowych. Przedłużającą się dyskusję nad poprawkami do wskazanej ustawy zgłaszanymi przez posłów z Korony, przerwał król słowami: „iż co się Prow: Lit: zdało iednomysłnie approbować, to Koronie nic szkodzić nie może, i żądał przyięcia tego Proiektu”. Perswazyjne zabiegi Stanisława Augusta Poniatowskiego odniosły zamierzony skutek: „Gdy to oświadczenie

mniej 19 osób, w tym trzy ze stanu duchownego. W 1792 r. do rzeczzonego składu dopuszczono trzech przedstawicieli miast. Z powodu wybuchu wojny z Rosją postanowienia tego nie udało się jednak wcielić w życie. Jako że nadal nie wprowadzono w Rzeczypospolitej usystematyzowanego podziału administracyjnego, członkowie konkretnych komisji na dwuletnią kadencję byli powoływani spośród szlachty osiadłej przez właściwe miejscowo sejmiki: w danym województwie, ziemi bądź też powiecie. Łącznie utworzono 75 takich organów, w tym 49 w Koronie i 26 na Litwie⁴⁷. Do ich zadań należało m.in. zakładanie i utrzymywanie magazynów wojskowych, sprawowanie wymiaru sprawiedliwości w sporach cywilno-wojskowych, zakwaterowywanie wojsk w pobliskich wsiach i miasteczkach, a nade wszystko – prowadzenie poboru rekrutów.

Ustawą z grudnia 1789 r. ustanowiono przymusowy zaciąg do armii. Z dóbr szlacheckich przewidywano pobór jednej osoby ze 100 dymów, natomiast we włościach królewskich i duchownych zamierzano rekrutować jedną osobę z 50 dymów. Na obszarze pasa granicznego szerokości 2 mil, po wniesieniu stosownej opłaty pieniężnej, właściciele majątków ziemskich mogli się zwolnić od obowiązku kierowania kandydatów do sił zbrojnych. Służba wojskowa docelowo miała trwać 6 lat. Jeżeli żołnierz pochodzenia chłopskiego, uprzednio uzyskawszy zezwolenie ze strony właściwego sobie dziedzica, zgodził się przez następnych 6 lat pozostać w armii i w tym czasie nie popełnił żadnego przestępstwa, po ukończeniu służby stawał się człowiekiem wolnym⁴⁸. Wprawdzie z uwagi na bieg dziejów nie udało się sprawdzić funkcjonalności tych postanowień, jednakże uposażenie szlachty w prawo do wydawania wiążących decyzji w zakresie udzielania zgody na przedłużenie służby wojskowej włościom, pozwala przypuszczać, że zastoso-

Postowie Prow: Lit: jednogłośnie potwierdzili, i Król JMmc do tego zaręczenia przyłączył swoje, wraz z Władaniem/prozba do Stanów aby iuż ten Proiekt, żadney w przyięciu nie doznawał przeszkody, ustała dalsza opozycya, i Proiekt całkowity trzykrotnym na zapytanie JP. Mar: Seym: odgłosem zgody, w Prawo zamieniony został”. *Diariusz Sejmu Czteroletniego, Sesja 191 z dnia 17.11.1789 r.*, [w:] Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/32995/191.html> [dostęp: 22.05.2016].

⁴⁷ *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CXIII. Kommissye porzadkowe cywilno – woyskowe, wojewodztw, ziem i powiatow w Koronie*, [w:] VL, t. IX, s. 146-156 oraz KACZMARCZYK, LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 538-539.

⁴⁸ *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CXI. Sposob dawania rekrutow w Koronie i Wielkim Xięstwie Litewskim*, [w:] VL, t. IX, s. 143-145 oraz KALINKA, *Sejm Czteroletni*, s. 440-444. Rekrut powinien być zdrowy, być w wieku od 18 do 35 lat oraz mierzyć nie mniej niż 66 cali koronnych, czyli około 164 cm wzrostu. *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CXI. Sposob dawania rekrutow w Koronie i Wielkim Xięstwie Litewskim*, s. 144 oraz BEDNARUK, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, s. 283.

wanie w praktyce tej instytucji miałyby mizerny zakres. Mimo wszystko, należy odnotować przełomową dla sprawy chłopskiej wymowę tych przepisów⁴⁹.

W latach 1790-1791 na forum sejmowym trwała ożywiona dyskusja intelektualna nad kierunkiem przekształceń ustrojowych, w jakim ma podążyć Rzeczpospolita. Pod koniec 1790 r. Sejm podjął uchwałę o przedłużeniu swojej kadencji o kolejne dwa lata. Dodatkowo, stany sejmujące zdecydowały o kaperowaniu do składu Izby posłów wybranych w nowych wyborach⁵⁰. W tym okresie uchwalono szereg ustaw istotnych dla usprawnienia funkcjonowania maszyny państwowej, czego przykładem może być prawo o sejmikach czy też prawo o miastach królewskich. Zwieńczeniem dysputy nad wyborem modelu ustrojowego stało się uchwalenie Konstytucji 3 Maja, a następnie ustaw szczegółowych do niej, co w sposób znaczny upodobniało system władzy w Polsce do wzorca brytyjskiego.

Konstytucja 3 Maja przyniosła gruntowną przebudowę filarów ustrojowych Rzeczypospolitej. Znosiła podział na Koronę Polską i Wielkie Księstwo Litewskie. Urzeczywistniała zasadę trójpodziału władzy oraz wprowadzała dziedziczność tronu, który po śmierci Stanisława Augusta Poniatowskiego miał przypaść elektorowi saskiemu Fryderykowi Augustowi z dynastii Wettinów. Władza wykonawcza została powierzona królowi i Straży Praw⁵¹. Uregulowane również zostały zadania i status wojska, które odąd powinno „wykonać przysięgę na wierność narodowi i królowi i na obronę konstytucji narodowej”⁵².

⁴⁹ ROSTWOROWSKI, *Hugo Kołłątaj wobec zagadnienia obywatelskiej siły zbrojnej (1784-1793)*, s. 358.

⁵⁰ AUGUSTYNIAK, *Historia Polski 1572-1795*, s. 881.

⁵¹ „Wszelka władza w społeczności ludzkiej początek swój bierze z woli narodu. Aby więc wolność obywatelską, porządek społeczności i całość państw Rzeczypospolitej na zawsze zabezpieczyć; trzy władze rząd narodu polskiego składać powinny i z woli prawa niniejszego na zawsze składać będą; to jest: władza prawodawcza w stanach zgromadzonych; władza najwyższa wykonawcza w królu i straży, i władza sądownicza w jurydykcyach na ten koniec ustanowionych lub ustanowić się mających”. *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CCLXVII. Ustawa rządowa*, art. V, [w:] VL, t. IX, s. 221.

⁵² „Naród winien jest sobie samemu obronę od napaści i dla przestrzegania całości swojej. Wszyscy przeto obywatele są obrońcami całości i swobód narodowych. Wojsko nic innego nie jest, tylko wyciągnięta siła obronna i porządna z ogólnej siły narodu. Naród winien wojsku swemu nagrodę i poważanie za to, iż się poświęca jedynie dla jego obrony. Wojsko winno narodowi strzeżenie granic i spokojności powszechnej: słowem winno być jego najsilniejszą tarczą. Aby przeznaczenia tego dopełniło niemylnie, powinno zostawać ciągle pod posłuszeństwem władzy wykonawczej, stósownie do opisów prawa; powinno wykonać przysięgę na wierność narodowi i królowi i na obronę konstytucji narodowej. użytym być więc wojsko narodowe może na ogólną krajową obronę, na strzeżenie fortec i granic, lub na pomoc prawu, gdyby kto egzekucji jego nie był posłusznym”. *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CCLXVII. Ustawa rządowa*, art. XI, s. 225.

Straż Praw w systemie władzy umiejscowiona została jako najwyższy organ egzekutywy. W jej skład wchodził: król jako jej przewodniczący, prymas z tytułu prezydowania Komisji Edukacji Narodowej oraz ministrowie – Policji, Pieczęci, czyli spraw wewnętrznych, Interesów Zagranicznych, Wojny, Skarbu oraz bez prawa głosu – następcą tronu i Marszałek Sejmu. Choć ministrowie byli powoływani przez króla, ponosili odpowiedzialność polityczną przed Sejmem, który to mógł uchwalić wobec nich votum nieufności.

Straży Praw podlegały Komisje Wielkie Obojga Narodów⁵³, zorganizowane na kształt kolejalnych ministerstw⁵⁴. W skład Komisji Wojskowej wchodziło 15 osób: hetman wielki koronny lub wielki litewski jako jej przewodniczący oraz 14 innych członków powoływanych przez Sejm na dwuletnią kadencję, w tym dwóch senatorów, sześciu wojskowych i sześciu cywilów. Organowi temu powierzono „rząd ogólny nad wojskiem”, toteż w zakresie jego kompetencji leżała niemalże całość spraw dotyczących armii. Komisja zajmowała się m.in. tworzeniem i lokacją jednostek wojskowych, wypłacaniem żołdu żołnierzom, aprowizacją i ekwipowaniem sił zbrojnych, sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości w sporach, w których co najmniej jedną ze stron był wojskowy⁵⁵.

Nie udało się w pełni zrealizować ani uchwalonej w 1788 r. ustawy o aukcji wojska do 100 000 żołnierzy, ani nawet osiągnąć liczebności zakreślonej przez Sejm w 1790 r. w uchwale o tymczasowym obniżeniu etatów w wojsku do 65 074⁵⁶. Poza Warszawą, nie zrealizowano koncepcji o powołaniu milicji⁵⁷. Wskutek oporu części szlachty i braku środków pieniężnych na realizację przedmiotowego celu, stan sił zbrojnych wzrósł jedynie do 57 000 żołnierzy.

W 1789 r. została powołana czwarta dywizja koronna: wołyńska. Liczebność piechoty zwiększyła się z 14 495 w 1789 r. do 20 665 w 1792 r. W 1790 r. podjęto decyzję o utworzeniu przy pułkach 128-osobowych oddziałów strzeleckich, które na polu bitwy miałyby walczyć w szyku łańcuchowym. Wydano dla tych formacji stosowną instrukcję, a pod Braclawiem, wspólnie z piechotą, strzelcy od-

⁵³ „Dla porządnego władzy wykonawczej dopełnienia, ustanawiamy oddzielne komisye mające związek ze Strażą i obowiązane do posłuszeństwa tejże Straży. Komisarze do nich wybierani będą przez sejm, dla sprawowania urzędów swoich, w przeciągu czasu prawem opisanego. Komisye te są: I. Edukacyi, II. Policji, III. Wojska, IV. Skarbu”. *Konstytucye Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CCLXVII. Ustawa rządowa*, art. VII, s. 224.

⁵⁴ *Konstytucye Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CCLXVII. Ustawa rządowa*, s. 220-225 oraz KACZMARCZYK, LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 523-537.

⁵⁵ *Konstytucye Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CDLXXXIV. Kommissya Woy-skowa obojga narodów*, [w:] VL, t. IX, s. 457-464.

⁵⁶ BEDNARUK, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, s. 283.

⁵⁷ KACZMARCZYK, LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 541.

bywali manewry wojskowe. Aczkolwiek warto odnotować, że w wojnie w 1792 r. kompanie strzeleckie znalazły się jedynie w dwóch pułkach.

Wzrost liczebności jazdy narodowej następował powoli ze względu na to, że połowę składu osobowego tej formacji miały stanowić osoby pochodzenia szlacheckiego. Za sprawą mizernego zainteresowania ze strony dawnego rycerstwa, w 1790 r. obniżono wskazany pułap do 1/4, by następnie w 1792 r. całkowicie go znieść. Po roku od uchwalenia Konstytucji 3 Maja w kawalerii służyło 19 047 żołnierzy, w tym ze szlachty tylko 2 000.

W 1790 r. sformowano 5 brygad artylerii, z której każda liczyła sobie po 3 kompanie. Oddziały te rozlokowano przy poszczególnych dywizjach. W 1792 r. w artylerii służyło 2 110 osób. Były to jednostki o dużym potencjale bojowym. Oficerowie i zwykli żołnierze prezentowali wysoki poziom wykształcenia i wiedzy fachowej.

W 1791 r. pod Gołębim, Braclawiem i Mińskiem zorganizowano manewry wojskowe z udziałem piechoty, kawalerii i artylerii. Szacuje się, że uczestniczyła w nich połowa stanu osobowego siły zbrojnej jaką natenczas dysponowała Rzeczpospolita.

W wojnie polsko-rosyjskiej 1792 r. toczony w obronie Konstytucji 3 Maja, w walkach po stronie polskiej uczestniczyło zaledwie 37 000 żołnierzy. Przeciwko wojsku Rzeczypospolitej stanęła natomiast armia carska w sile 96 000. Naczelnym dowódcą armii polskiej był król Stanisław August Poniatowski. Według wyliczeń historyków wojskowości, w kampanii na Wołyniu wzięło udział 9 336 żołnierzy piechoty, 10 467 kawalerii, 734 artylerzystów służących w 5 kompaniach. W toku walk po stronie polskiej wykorzystywano 52 działa. W zmaganiach na Litwie – wskutek zdrady ks. Wirtemberskiego, a następnie nieudolnego dowództwa gen. Judyckiego – ledwie 17 000 żołnierzy. W odwodach w głębi kraju pozostawało ponad 20 000 zbrojnych, jednakże nie wzięli oni udziału w wojnie, ponieważ król w dniu 24 lipca 1792 r. zgłosił akces do konfederacji targowickiej. Władca, mimo jednostkowych sukcesów odniesionych w bitwach pod Zieleńcami⁵⁸ i Dubienką, nie wierzył w sukces militarny starcia z siłami rosyjskimi, a niebawem najpewniej i pruskimi. Monarcha zdecydował się na taki krok ze względów politycznych, w celu polepszenia swojej pozycji negocjacyjnej w przyszłych pertraktacjach z carycą Katarzyną II⁵⁹. Zapatrywania Stanisława Augusta Ponia-

⁵⁸ Król Stanisław August Poniatowski ustanowił order *Virtuti Militari* – najwyższe odtąd odznaczenie wojskowe w Polsce, by upamiętnić zwycięstwo w bitwie pod Zieleńcami wojsk polskich pod dowództwem królewskiego bratanka Józefa Poniatowskiego nad siłami rosyjskimi. TOPOLSKI, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501-1795*, s. 760.

⁵⁹ HUPERT, *Historja wojenna polska w zarysie*, s. 271-278.

towskiego okazały się chybione. Rok później, Prusy i Rosja dokonały kolejnego rozbioru Polski⁶⁰.

3. SCHYLEK NIEPODLEGŁEGO BYTU RZECZYPOSPOLITEJ

W 1793 r. na Sejmie obradującym w Grodnie ratyfikowano traktaty rozbiorowe z Rosją i Prusami oraz zajęto się reorganizacją ustroju kadłubowej, bo liczącej już ledwie 215 000 km², Rzeczypospolitej. Przywrócono wówczas instytucję praw kardynalnych jako praw niezmiennych. Zerwano z zasadą dwuizbowości parlamentu. Odtąd Sejm, jako zgromadzenie posłów i senatorów, miał stanowić jedną izbę i być zwoływany raz na cztery lata. Reaktywowano Radę Nieustającą, czyniąc z niej naczelny organ administracji państwowej. Członków Rady, tj. 10 senatorów i 14 posłów, powoływał Sejm na czteroletnią kadencję. Posiedzenia tegoż kolegium miały się odbywać pod przewodnictwem króla. Radzie podlegać miały Komisje Rządowe, w tym m.in. Komisja Wojskowa⁶¹.

Komisja Wojskowa nominalnie liczyła sześciu członków: trzech cywilnych i drugie tyle wojskowych. W skład tego gremium, obradującego pod kierownictwem hetmana, w roli doradców wchodzić mieli także zawodowi żołnierze w randze oficerskiej. Komisji powierzono sprawowanie ogólnego zarządu nad wojskiem w wymiarze organizacyjno-logistycznym⁶².

W trakcie obrad sejmowych zredukowano armię do 18 000 żołnierzy. Decyzją Rady Nieustającej stan ten później zmniejszono do 15 500 zbrojnych⁶³. Zapo-

⁶⁰ W historiografii od lat powraca pytanie, jak mogłyby się potoczyć wydarzenia, gdyby Stanisław August Poniatowski nie przystąpił do konfederacji targowickiej i wzorem Stanów Zjednoczonych epoki walk o niepodległość lub też rewolucyjnej Francji, zdecydował się prowadzić wojnę w oparciu o uzbrojony naród. Czy wówczas udałoby się zapobiec kolejnemu rozbirowi państwa? E. Rostworowski wyraża głęboki sceptycyzm, co do szans powodzenia dalszej wojny obronnej, nawet ze współudziałem uzbrojonych obywateli: „Amerykanów przedzielał od Anglików ocean, a poza tym mieli pomoc Francji i w sąsiedztwie bezmiary pustego kraju. Rewolucyjna i napoleońska Francja była spadkobierczynią tylko czasowo rozluźnionego supermocarstwa Ludwika XIV o niemal 30 milionach mieszkańców, przodującej cywilizacyjnie i nieprzebranych zasobach. Natomiast Polska stanisławowska była spadkobierczynią demilitaryzacji i wszechstronnego regresu czasów saskich oraz państwa przez 20 lat związanym kaftanem gwarancji, które dopiero w czasie Wielkiego Sejmu niemal zupełnie od nowa zaczęło tworzyć regularną siłę zbrojną i przemysłowe zaplecze armii”. E. ROSTWOROWSKI, *Maj 1791 – maj 1792, rok monarchii konstytucyjnej*, Warszawa: Zamek Królewski 1985, s. 21.

⁶¹ KACZMARCZYK, LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 547.

⁶² *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 r.: Komisja Wojskowa*, [w:] *Volumina Legum*, t. X, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1952, s. 188-194.

⁶³ BEDNARUK, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, s. 284.

wiedź redukcji liczebności armii spotkała się z krytycznym odbiorem w kręgach zawodowych wojskowych. Ci, w obawie przed przymusowym wcieleniem do sił zbrojnych Rosji i Prus, bądź też po prostu zwyczajnie zatrwożeni wizją utraty środków do życia z powodu likwidacji jednostek, stali się katalizatorami dla działań kamaryl fantastów dążących do wywołania rebelii przeciw rządowi rosyjskiego ambasadora Igelströma. W marcu 1794 r. przemarsz z Ostrołęki do Krakowa zbuntowanej brygady kawalerii pod komendą Antoniego Madalińskiego stał się iskrą, która rozpałała płomień insurekcji na ziemiach polskich⁶⁴.

Dnia 24 marca 1794 r. na rynku w Krakowie ogłoszony został „Akt powstania obywateli – mieszkańców województwa krakowskiego”, ustanawiający Tadeusza Kościuszkę Naczelnikiem insurekcji⁶⁵. Mimo, że formalnie nie zlikwidowano monarchii, w okresie trwania tzw. powstania kościuszkowskiego, jego Naczelnik posiadał faktyczną władzę dyktatorską. Król Stanisław August Poniatowski został pozbawiony realnego wpływu na bieg wydarzeń. Pominęto go przy tworzeniu nowych struktur władzy, czyniąc go *de facto* osobą prywatną⁶⁶.

Pod koniec maja 1794 r. przez Tadeusza Kościuszkę została powołana Rada Najwyższa Narodowa, jako najwyższy organ władzy. W jej skład, oprócz Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej⁶⁷, wchodziło 8 członków – kierowników poszczególnych resortów rządowych, tj. Porządku, Bezpieczeństwa, Sprawiedliwości, Skarbu, Żywności, Potrzeb Wojskowych, Interesów Zagranicznych, Instrukcji Narodowej oraz 32 zastępców.

Dowódcy powstania organizowali siły zbrojne w oparciu o koncepcję armii narodowej na bazie wzorców z okresu wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych oraz świeżych doświadczeń francuskich jakobinów. Do armii rekrutow

⁶⁴ AUGUSTYNIAK, *Historia Polski 1572-1795*, s. 893.

⁶⁵ T. KOŚCIUSZKO, *Pisma Tadeusza Kościuszki*, oprac. H. Mościcki, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1947, s. 271-278.

⁶⁶ A. LITYŃSKI, *Sądy i prawo w powstaniu kościuszkowskim*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1989, s. 7-8. W dniu 9 maja 1794 r. Sąd Kryminalny dla Warszawy i Księstwa Mazowieckiego uległ nastrojom stołecznego tłumu i po trwającym zaledwie cztery godziny procesie skazał na śmierć przez powieszenie powiązanych z Konfederacją Targowicką: Józefa Ankwicza, biskupa Józefa Kossakowskiego, hetmana Piotra Ożarowskiego, hetmana Józefa Zabiellę. Wyrok wykonano tego samego dnia. Tamże, s. 17.

⁶⁷ Po przegranej bitwie pod Maciejowicami stoczonej w dniu 10 października 1794 r., Tadeusz Kościuszko został wzięty do niewoli. Dnia 12 października 1794 r. Rada Najwyższa Narodowa na kolejnego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej wybrała Tomasza Wawrzeckiego. AUGUSTYNIAK, *Historia Polski 1572-1795*, s. 900.

wcielano ze wszystkich krajowych dóbr, wedle schematu: jeden piechur z pięciu gospodarstw chłopskich oraz jeden kawalerzysta z pięćdziesięciu gospodarstw⁶⁸.

Mimo stwarzanych ze strony szlachty trudnień w rozpowszechnianiu insurekcyjnych uniwersałów w wyprawach pospolitego ruszenia wzięło udział łącznie około 150 000 chłopów, a powstańcze siły zbrojne liczyły w sumie około 23 000 żołnierzy kawalerii i 117 000 piechoty⁶⁹.

Jakkolwiek oddziały polskie potrafiły odnosić przejściowe sukcesy, np. w bitwie pod Raławicami, zryw insurekcyjny zakończył się całkowitą klęską. Bezpośrednią implikacją nieudanego powstania było zawarcie przez Rosję, Prusy i Austrię porozumienia w kwestii dokonania trzeciego rozbioru Polski i tym samym zlikwidowania niepodległego bytu Rzeczypospolitej.

PODSUMOWANIE

Podjęta przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego próba zreformowania ustroju Rzeczypospolitej i uczynienia zeń silnego państwa z liczną i nowoczesną armią, w ostatecznym rozrachunku okazała się polityczną katastrofą. Przyczyn tego wskazać można wiele: niechlubne dziedzictwo zaniechań z minionych dziesięcioleci, pieniactwo i prywata szlachty, błędy popełnione w trakcie przekształceń aparatu państwowego, słaby charakter króla. Nadto, uwarunkowania geopolityczne monarchii polsko-litewskiej były doń skrajnie niekorzystne, gdyż jej granice okalały wówczas: Imperium Rosyjskie i Cesarstwo Austriackie, czyli państwa uznawane za mocarstwa europejskie oraz dynamicznie rozwijające się terytorialnie Królestwo Prus, aspirujące do uzyskania hegemonii wśród państw niemieckojęzycznych.

Wskazane kraje ze względu na szczelny i wydajny system fiskalny, zapewniający regularne wpływy do kasy państwowej, mogły sobie pozwolić na tworzenie i utrzymywanie wielotysięcznych armii. Na przykład, według danych podawanych przez R.R. Palmera, w 1785 r. obciążenia fiskalne na głowę mieszkańca w przeliczeniu na funty szterlingi kształtowały się następująco: Holandia – 35, Wielka Brytania – 34, Francja – 21, Hiszpania – 10, Rosja – 6, Prusy – 6, Austria

⁶⁸ Planowano powołanie milicji wiejskiej i miejskiej, do której mieli zaciągać się wszyscy mężczyźni zdolni do noszenia broni w przedziale wiekowych 18-28 lat. Przewidywano, że na obszarze kadłubowego państwa polskiego będzie to około 300 000 osób. Rozważano również utworzenie pospolitego ruszenia, w którym służba byłaby obowiązkowa dla ogółu mężczyzn w wieku od 18 do 46 lat. KACZMARCZYK, LEŚNODORSKI, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 550.

⁶⁹ Tamże, s. 548-555.

właściwa – 21, Polska – 1. Natomiast według wyliczeń E. Rostworowskiego, dochody budżetowe w XVIII w. w Rosji wzrosły 15 razy, w Prusach – 7 razy, w Austrii – 5 razy, w Polsce – dwuipółkrotnie⁷⁰.

Popelniano szereg błędów, pomniejszych, w rodzaju zbyt długich deliberacji na forum sejmowym o sprawach błahych, rzędu wyboru koloru mundurów, czy też bardziej istotnych, w rodzaju likwidacji Departamentu Wojskowego, jednakże nie miały one wymiaru zasadniczego. Wydaje się, że kluczowe dla fiaska starań o aukcję i modernizację armii było wadliwe funkcjonowanie systemu fiskalnego i to w tym należy upatrywać główną przyczynę chronicznej niezdolności Rzeczypospolitej do realnego rozwoju sił zbrojnych. Król Stanisław August Poniatowski niestrudzenie podejmował różnorakie działania na rzecz rozbudowy i unowocześnienia armii, aczkolwiek brak wystarczających nakładów finansowych każdorazowo krzyżował jego plany.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA PRAWA

- Diariusz Sejmu Czteroletniego, [w:] Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.wbc.poznan.pl/publication/20152> [dostęp: 22.05.2016].
- Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 r.: Komisja Wojskowa, [w:] Volumina Legum, t. X, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1952, s. 188-194.
- Konstytucje Seymu Extraordynaryjnego w Warszawie: Kommissye Wojskowe obojga narodów, [w:] Volumina Legum, przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego, t. VII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, s. 315-316.
- Konstytucje Seymu pod związkiem Kofederacyi w Warszawie: CCLXVII. Ustawa rządowa, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 220-225.
- Konstytucje Seymu pod związkiem Kofederacyi w Warszawie: CDLXXXIV. Kommissya wojskowa obojga narodów, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 457-464.
- Konstytucje Seymu pod związkiem Kofederacyi w Warszawie: CXI. Sposób dawania rekrutów w Koronie i Wielkim Xięstwie Litewskim, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 143-145.
- Konstytucje Seymu pod związkiem Kofederacyi w Warszawie: CXIII. Kommissye porządkowe cywilno-wojskowe, woiewódtw, ziem i powiatów w Koronie, [w:] Volu-

⁷⁰ TOPOLSKI, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501-1795*, s. 696.

- mina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 146-156.
- Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: CXXXIV. Ustanowienie kommissaryatu wojskowego, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 166-167.
- Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: III. Materye wojskowe, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 52.
- Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: V, VII. Komissya wojskowa, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 52-53.
- Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: XCVII. Etat wojska obojga narodow, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 112-132.
- Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Kofederacyi w Warszawie: XXVIII. Uchylenie Rady nieustajacej, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 64.
- Konstytucje Seymu Walnego Ordynaryinego Grodzieńskiego: XIV. Ostrzezenie wzgledem przedaży szarż w woysku obojga narodow, [w:] Volumina Legum, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 11-12.
- Prawa y konstytucje za panowania Stanisława Augusta (1775-1780): Ustanowienie Rady Nieustajacej, [w:] Volumina Legum, przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego, t. VIII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, s. 70-71, 74-76.
- Prawa y konstytucje za panowania Stanisława Augusta (1775-1780): Komput wojska Rzeczypospolitey, [w:] Volumina Legum, przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego, t. VIII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, s. 100.

LITERATURA

- [brak inf. o autorze] Sposób Powiększenia Sił Krajowych w Polsce przez popisowe Milicje, autor nieznany, [w:] Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=24525> [dostęp: 22.05.2016].
- AUGUSTYNIAK Urszula: Historia Polski 1572-1795, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008.
- BEDNARUK Waldemar: Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794), Lublin: Wydawnictwo KUL 2011.
- HUPERT Witold: Historia wojenna polska w zarysie, Lwów i Warszawa: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego 1921.
- KACZMARCZYK Zdzisław, LEŚNODORSKI Bogusław: Historia państwa i prawa Polski, t. II: Od połowy XV wieku do r. 1795, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968.

- KALINKA Walerian: Sejm Czteroletni, t. I, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen 1991.
- KOŁŁATAJ Hugo: Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego, t. I, oprac. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1954.
- KONOPCZYŃSKI Władysław: Polscy pisarze polityczni XVIII wieku, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej 2012.
- KOŚCIUSZKO Tadeusz: Pisma Tadeusza Kościuszki, oprac. H. Mościcki, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1947.
- LEŚNIEWSKI Sławomir: Poczet hetmanów polskich i litewskich, t. II: XVIII wiek, Warszawa: Wydawnictwo ANTA 1992.
- LITYŃSKI Adam: Sądy i prawo w powstaniu kościuszkowskim, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1989.
- NOWAK Tadeusz, WIMMER Jan: Dzieje oręża polskiego: do roku 1793, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1968.
- ORGANIŚCIAK Wojciech: Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2001.
- ROSTWOROWSKI Emanuel: Hugo Kołłątaj wobec zagadnienia obywatelskiej siły zbrojnej (1784-1793), *Przegląd Historyczny* 1951, nr 42, s. 331-364.
- ROSTWOROWSKI Emanuel: Maj 1791 – maj 1792, rok monarchii konstytucyjnej, Warszawa: Zamek Królewski 1985.
- SAMSONOWICZ Henryk: Historia Polski do roku 1795, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1985.
- STASZIC Stanisław: Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, oprac. S. Czarnowski, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza 1926.
- TOPOLSKI Jerzy: Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501-1795, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2015.

ARMIA W PRZEBUDOWIE – WYSIŁKI SZLACHTY
NA RZECZ UZDROWIENIA SIŁ ZBROJNYCH W OKRESIE STANISŁAWOWSKIM

Streszczenie

Niniejszy artykuł jest próbą syntetycznego spojrzenia na sprawy wojskowości w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Omówiono w nim ewolucję instytucjonalną organów władzy państwowej sprawujących nadzór organizacyjno-aprowizacyjny nad armią, zaprezentowano koncepcje rozwoju sił zbrojnych wyrażane przez cenionych publicystów doby polskiego oświecenia, zilustrowano sam proces przeobrażeń zachodzących wówczas w wojskach monarchii polsko-litewskiej oraz przedstawiono bezpośrednie implikacje działań zainicjowanych przez czynniki rządzące.

Przedmiotowej syntezy dokonano w oparciu o umowny podział na wydarzenia: sprzed zwołania Sejmu Wielkiego, z okresu samych obrad Sejmu Czteroletniego oraz tych po zakończeniu jego prac. W podsumowaniu autor przedstawia konkluzje o przyczynach braku powodzenia podjętych przedsięwzięć na rzecz aukcji i unowocześnienia wojska.

Słowa kluczowe: wojsko, panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego, Sejm Wielki (1788-1792), oświecenie w Polsce, reformy ustrojowe

REDEVELOPMENT OF THE ARMY – NOBILITY EFFORTS
FOR REVITALIZATION OF THE ARMED FORCES DURING
THE REIGN OF STANISŁAW AUGUST PONIATOWSKI

S u m m a r y

This article is an attempt to summarize the overall view on military issues during the reign of Stanisław August Poniatowski. It discusses the institutional evolution of authorities responsible for supplying the army, the concepts of developing the army expressed by reputable publicists of the Age of Enlightenment, exemplifies the transformation process of the Polish – Lithuanian Commonwealth armed forces and represents direct implications of the actions initiated by the governing authorities.

The synthesis is based on a convenient chronological division: before The Great Sejm, during The Great Sejm proceedings and after The Great Sejm. The summary of this article consist of the author's conclusions concerning the failure of actions undertaken to enlarge and modernize the army.

Key words: army, the reign of Stanisław August Poniatowski, The Great Sejm (1788-1792), Poland in the Age of Enlightenment, political reforms

Translated by Piotr Magda